

го лингвистического явления и способы осуществления актуального членения с помощью разноуровневых средств языковой системы. Охарактеризовано влияние семантических ролей компонентов высказывания на степень их коммуникативной значимости, проанализированы синтаксические приемы перераспределения прагматической информации в высказывании. Сформирована максимально полная парадигма средств выражения коммуникативной цели высказывания. Прослежена эволюция взглядов на актуальное членение предложения, выявлены ее особенности. Критически осмыслены сложившиеся в науке концептуально ведущие принципы актуального членения, рассмотрено соотношение формально-грамматического и коммуникативного аспектов предложения

Ключевые слова: актуальное членение, тема, рема, предложение, темарематические отношения, функциональный аспект.

Vintoniv Mykhaylo. Rheme Status in the Sentence Structure. The thesis attempts at establishing a complete paradigm of manifestation methods of statement communicative purpose tracing the peculiarities of evolution of views at the actual division of the sentence, working out its theoretical and conceptual-fundamental principles and studying the correlation between the actual division of the sentence, and the formal-grammar structure. The work presents the typology of rheme in the modern Ukrainian language and identifies theme and rheme indicators in the structural and functional aspects as well as regularities in the actualization of theme-rheme relations within the sentence.

Keywords: actual division, communicative aspect, theme, rheme, theme-rheme relations, sentence, functional aspect.

УДК 811.161.2'366.58

Олександра Гандзюк

ДІЄСЛІВНІ ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ І. Р. ВИХОВАНЦЯ

У роботі йдеться про дієслівні граматичні категорії в дослідженнях Івана Романовича Вихованця. Усі дієслівні категорії поділено на два види. До власне-дієслівних категорій належать дієслівні категорії часу, способу, виду, стану, перехідності/неперехідності. До невласне-дієслівних категорій зараховано дієслівні категорії особи, числа й роду. І. Р. Вихованець дослідив дієслівні категорії у світлі функційної морфології. Він по-новому проаналізував власне-дієслівні категорії часу, способу та виду. І. Р. Вихованець вказав на наявність в українській мові двох способів дієслова. Учений визначив, що майбутній час дієслова перебуває на межі часу та способу. Лінгвіст по-іншому, ніж у традиційній грама-

тиці, прокваліфікував категорії перехідності та неперехідності і стану дієслова. І. Р. Вихованець висловив своє бачення невласне-дієслівних категорій особи, числа й роду. Лінгвіст показав, що категорія числа тісно поєднана з категорією особи. Учений назвав граматичну категорію роду дієслова найбільш периферійною.

Ключові слова: категорія часу, категорія способу, категорія виду, категорія стану, категорія перехідності/неперехідності, категорія особи, категорія числа, категорія роду.

Обґрунтування наукової проблеми та її значення. Професор Іван Романович Вихованець зробив вагомий внесок у розвиток функційної морфології. Наука, яка зародилася в другій половині ХХ ст., ставить метою дослідження граматичних явищ у світлі їхньої функційної спеціалізації. Функційна морфологія досліджує функції морфологічних одиниць і категорій, а також характеризує морфологічні форми з погляду первинного і вторинного застосування. І. Р. Вихованець дослідив різні частини мови через призму функційної морфології. Зокрема, значна частина цих досліджень присвячена опрацюванню дієслівних граматичних категорій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні в науковій літературі функційний аналіз дієслівних категорій ґрунтовно здійснив проф. І. Р. Вихованець у монографії «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» та академічній граматиці української мови «Теоретична морфологія української мови». Проте досі відсутня стаття, у якій йдеться про дієслівні граматичні категорії в дослідженнях І. Р. Вихованця.

Мета статті – схарактеризувати дієслівні категорії в дослідженнях І. Р. Вихованця. Мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) дослідити погляди вченого на власне-дієслівні категорії; 2) вивчити трактування лінгвістом невласне-дієслівних категорій.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. За І. Р. Вихованцем, дієслівні категорії доцільно поділити на два типи. До перших належать ті, які творяться в дієслові і транспонуються з нього в інші частини мови, до других він зараховує такі, що мають не дієслівне походження, а лише використовуються дієсловом. Категоріям першого типу вчений дає назву «власне-дієслівних», категоріям другого типу – «невласне-дієслівних». До перших І. Р. Вихованець зараховує категорії часу, способу, виду, а до других – категорії особи, числа і роду [1, с. 91].

Досліджуючи власне-дієслівну категорію часу, лінгвіст розглядає її в межах центральних разом із категорією способу, оскільки ці категорії уможливають існування головної синтаксичної категорії реченнєвої структури – предикативності, за допомогою якої позначають відношення мовленого до дійсності. На думку вченого, центральне місце в системі часу дієслова належить теперішньому часу. Саме тому він наділений здатністю набувати значень інших часових форм. Таке переміщення називається переносним вживанням.

Цікавим є погляд І. Р. Вихованця на майбутній час. Зважаючи на те, що майбутній час указує на ще не реалізовану дію, яка, по суті, дещо гіпотетична, вчений наголошує на тому, що грамема майбутнього часу якоюсь мірою подібна до категорії способу. Лінгвіст доводить, що граматичне значення майбутнього часу завдяки поєднанню в ньому семантики реальності та ірреальності становить своєрідну єднальну ланку між категорією часу і категорією способу. Це відбувається завдяки тому, що вони виявляють себе не тільки з погляду мовця, але поза його сферою. Якщо з погляду мовця очікувана дія здається цілком реальною, то поза сферою мовця вона ще не реалізувалася і може не реалізуватися. Порівнюючи граматичне значення майбутнього часу, яке з погляду мовця зосереджене на тому, що дії будуть реалізовані після моменту мовлення, вчений відзначає, що названі «грамемами категорії способу дії з погляду мовця оцінюються як ірреальні, пов'язані з оцінкою ситуації, в якій вони відбуваються, передають побажання, наказ, вказують на сумнів мовця щодо їх виконання» [1, с. 96].

Учений має дещо відмінну від традиційної думку щодо доцільності виділення грамеми дійсного способу. Адже дійсний спосіб позначає дію, яка дійсно відбувалася, відбувається чи буде відбуватися. Тобто цей спосіб фактично дублює граматичну категорію часу. Це означає, що категорія часу одночасно виступає центральною власне-дієслівною категорією і повністю входить у категорію дійсного способу. І. Р. Вихованець переконаний, що категорія способу є двокомпонентною. Вона охоплює умовний спосіб (для показу гіпотетичної дії або процесу і стану), а також граматичне значення наказового способу, який виступає індикатором наказу, вимоги, спонукання [1, с. 95–99].

Дещо по-іншому від традиційного погляду І. Р. Вихованець трактує граматичну категорію виду. Дослідник зараховує її до гру-

пи класифікаційних, оскільки «грамеми виду являють собою водночас різні лексеми» [1, с. 103]. На переконання лінгвіста, «вид є суто семантичною категорією» [1, с. 102]. Новизну наукової інтерпретації розгляданої категорійної величини визначає потрактування її як такої, що має здатність трансформуватися в інші лексико-граматичні класи слів. З цього приводу науковець постулює: «Утворювана на базі словотвірних морфологічних і лексичних ресурсів української мови категорія виду характеризується викликанням її словотвірною природою «легким» перенесенням в інші частини мови» [1, с. 103].

У традиційній граматиці до дієслівних категорій зараховують стан. Наголошують, що суть цієї категорії полягає у відношенні дії/стану до суб'єкта і/або об'єкта. При цьому суб'єктом називають реального виконавця дії або носія стану, а об'єктом вважають предмет або особу, на який спрямовано дію або який служить реалізації якогось стану [5, с. 406].

Цю категорію утворюють два граматичні значення – активного і пасивного стану. Вони служать для вираження різної спрямованості дії/стану: «а) до суб'єкта-виконавця дії – активний стан; б) до об'єкта дії/стану – пасивний стан. Підмет цього речення називає реально виконавця дії; при такому підметі присудок має значення активного стану, а речення з присудком активного стану називається активною конструкцією» [5, с. 406].

Серед загальнодієслівних категорій традиційна граматика розглядає категорію перехідності і неперехідності. Зокрема, вказано, що категорію перехідності/неперехідності визначає семантика дієслова; «вона виявляється в здатності лексеми виражати ознаку або самотійно, або в безприйменниковому поєднанні з іменниками, що мають форму знахідного відмінка» [4, с. 331]. І. Р. Вихованець заперечує доцільність виокремлення цієї категорії на тій підставі, що основу її виділення становлять формальні морфологічні засади. Підставою для виокремлення цієї категорійної величини служить здатність дієслова сполучатися із знахідним відмінком іменника без участі прийменника. Лінгвіст вважає, що не існує підстав зараховувати до перехідних ті дієслова, які потребують знахідного відмінка іменника без прийменника, і називати неперехідними ті дієслівні форми, які мають здатність поєднуватися з іншими відмінковими грамамами. Крім того, становище «ускладнюється ще й тим, що так звана категорія перехідності/неперехідності тісно пов'язується з проблемою керування, яке як власне-синтаксична ознака також чомусь кваліфікується суто формально, тобто

за наявності відмінкової або прийменниково-відмінкової форми без так потрібного в цих випадках їх функційного визначення» [1, с. 90]. Назване дало змогу вченому зробити логічний висновок про відсутність підстав для виділення цієї категорії. Замість неї І. Р. Вихованець вважає більш доцільним виокремити семантико-синтаксичну дієслівну категорію валентності. Свою думку він обґрунтовує тим, що з валентністю пов'язана сполучуваність дієслова з іменниковими компонентами. Ця сполучуваність семантично передбачувана. Пор. також інтерпретацію категорії перехідності/неперехідності в «Теоретичній морфології української мови». К. Г. Городенська надає їй словотвірно-синтаксичного статусу [2, с. 247].

І. Р. Вихованець також не вважав тотожними з лексичного погляду так звані активні і пасивні форми дієслова. Він доводив, що попри стосунок до ніби однієї ситуації, ці форми дуже різні. Учений переконував, що питання про «правила трансформації речень з дієсловами пасивного стану і навпаки тісно пов'язане з питанням функціонування відмінків. Все коло питань стосовно семантико-граматичного статусу дієслівних форм стану виходить за рамки морфології і зосереджується в лексичній сфері мови та синтаксисі» [1, с. 90]. Переведення активної структури в пасивну зумовлене зміною предиката дії на предикат стану. Це означає, що така трансформація поширюється не в межах тієї самої лексеми, а різних. Отже, «так звані станові форми дієслів є різним видом лексичної деривації слів. Тому перетворення актив \rightarrow пасив не мають ніякого стосунку до граматичних категорій» [1, с. 91]. Учений заперечив суто морфологічний вияв цієї категорії дієслова і довів, що категорію стану потрібно зарахувати до морфолого-словотвірно-синтаксичних категорій [1, с. 242–246].

Категорія особи виражає стосунок дії до конкретних суб'єктних різновидів. Вважаючи, що суб'єкт дії виявляє себе у трьох особах, категорія особи виступає у вигляді трьох граем: грамема 1-ї особи називає мовця як виконавця дії; грамема 2-ї особи позначає слухача чи співрозмовника як виконавця дії, грамема 3-ї особи вказує на відсутню особу як виконавця дії [3, с. 206]. І. Р. Вихованець пояснює, що категорія особи перебуває в найвиразнішому зв'язку з власне-дієслівними категоріями часу та способу, оскільки вони мають насамперед спільний для них морфологічний засіб вираження – флексію [2, с. 263]. Він також показує, як в контекстуальних умовах особовим формам властиво набувати вторинних значень. Це поширюється на першу і другу особи за умови вираження ними узагальнених значень.

Лінгвіст показує, що категорія числа має тісне поєднання з категорією особи. Це поєднання виявляє себе в особовому протиставленні: форми першої, другої та третьої особи однини протиставляються першій, другій та третій особі множини. Але однозначне співвідношення характерне тільки для форм третьої особи однини і множини, оскільки вказують на одного і кількох об'єктів повідомлення.

Традиційно дієслівну граматичну категорію роду зараховують до сфери словозмінних категорій. Ця категорія властива дієсловам минулого (доконаного і недоконаного виду) і давноминулого часу. Вона також наявна в дієсловах умовного, спонукального і бажального способів [4, с. 398]. Лінгвіст класифікує дієслівну категорію роду як найпериферійнішу зі всіх дієслівних категорій. Він пояснює це периферійністю роду в системі іменника, яка слугує базою для категорії дієслівного роду. Проте функційний статус категорії роду в цих двох частинах мов не тотожний. В іменника це класифікаційний, а в дієслова – словозмінний вияв; розрізнення роду наявне в морфологічній структурі дієслова. Воно реалізує себе у визначених родових афіксах та закінченнях. Поза контекстом категорія роду наділена тільки формально-граматичним змістом, а в контексті «вона функціонує як категорія з формально-граматичним змістом, коли дієслова минулого часу та умовного способу поєднуються з іменниками на позначення неістот, або семантико-граматичним змістом, коли такі дієслова сполучаються з іменниками на позначення істот» [2, с. 265].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. І. Р. Вихованець дослідив дієслівні категорії у світлі функційної морфології. Він по-новому проаналізував власне-дієслівні категорії часу, способу та виду. Лінгвіст по-іншому, ніж у традиційній граматиці, прокваліфікував категорії перехідності та неперехідності і стану дієслова. І. Р. Вихованець висловив своє бачення невластивих дієслівних категорій особи, числа й роду. Перспективним вважаємо вичерпне розкриття всієї граматичної спадщина відомого науковця.

Література

1. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 258 с.
2. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська ; [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 398, [2] с.
3. Горпинич В. О. Морфологія української мови : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / В. О. Горпинич. – К. : ВЦ Академія, 2004. – 336 с.

4. Сучасна українська літературна мова: морфологія / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
5. Сучасна українська літературна мова: морфологія : [підручник] / Л. А. Алексієнко, О. М. Зубань, І. В. Козленко ; [за ред. А. К. Мойсієнка]. – К. : Знання, 2013. – 524 с.

Referenses

1. Vykhovanets I. R. Chastyny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti : [monohrafiia] / I. R. Vykhovanets. – K. : Nayk. dumka, 1988. – 258 s.
2. Vykhovanets I. Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy : akadem. hramatyka ukr. movy / I. Vykhovanets, K. Horodenska ; [za red. chl.-kor. NAN Ukrainy Ivana Vykhovantsia]. – K. : Univ. vyd-vo «Pulsary», 2004. – 398, [2] s.
3. Horpynych V. O. Morfolohia ukrainskoi movy : [pidruch. dlia stud. vyshch. navch. zakl.]. – K. : VTS Akademia, 2004. – 336 s.
4. Suchasna ukrainska literaturna mova : morfolohia / [za red. I. K. Bilodida]. – K. : Nayk. dumka, 1969. – 583 s.
5. Suchasna ukrainska literaturna mova : morfolohia : [pidruchnyk] / L. A. Aleksiienko, O. M. Zuban, I. V. Kozlenko ; [za red. A. K. Moisienka]. – K. : Znannia, 2013. – 524 s.

Гандзюк Александра. Глагольные грамматические категории в исследованиях И. Р. Выхованца. В работе речь идет о глагольных грамматических категориях в исследованиях И. Р. Выхованца. Все глагольные категории делятся на два вида. К собственно-глагольным относятся глагольные категории времени, наклонения, вида, залога, переходности/непереходности. К несобственно-глагольным категориям относят глагольные категории лица, числа и рода. И. Р. Выхованец исследовал глагольные категории в свете функциональной морфологии. Он по-новому проанализировал собственно-глагольные категории времени, наклонения и вида. Ученый исследовал наявность в украинском языке двух наклонений глагола. Он определил, что будуще время глагола граничит с наколонением глагола. Лингвист иначе, чем в традиционной грамматике, проквалифицировал категории переходности/непереходности и залога глагола. И. Р. Выхованец показал свое видение несобственно-глагольных категорий лица, числа и рода. Лингвист определил, что категория числа тесно связана с категорией лица. Ученый назвал грамматическую категорию рода самой периферийной.

Ключевые слова: категория времени, категория наклонения, категория вида, категория залога, категория переходности/непереходности, категория лица, категория числа, категория рода.

Handziuk Oleksandra. The Verbal Grammar Categories in the Research of the I. R. Vykhovanets. The article deals with the verbal grammatical categories in the studies of I.R. Vykhovanets. All verbal categories can be divided in the two types. The privative verbal categories consists of the categories of the tense, aspect, mood, voice, transition/intransition. The non-privative verbal categories consists of the categories of the person, number and gender. I. R. Vykhovanets explores the phenomenon of the verbal categories in the functional morphology. He expresses new

opinion about the privative verbal categories of the tense, mood and aspect. I. R. Vykhovanets explains that in the Ukrainian languages are four moods of the verbs. The scientist identifies that future tense of the verb is situated between tense and mood. The linguist makes another then in the traditional grammar explication of the categories of the transition/intransition and voice of the verb. I. R. Vykhovanets shows own imagines non-privative categories of the person, number and gender. The linguist sees the close connective between category of the person and category of the number. The scientist says that category of the gender is the most peripheral in the verb system.

Key words: category of the tense, category of the mood, category of the aspect, category of the voice, category of the transition/ intransition, category of the person, category of the number, category of the gender.

УДК 811.161.2'367.633

Катерина Городенська

**СПІВВІДНОШЕННЯ ВЛАСНЕ-ПРИЙМЕННИКОВИХ
І НЕВЛАСНЕ-ПРИЙМЕННИКОВИХ ОЗНАК
У СЛІВНО-МОРФЕМНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ПРИЙМЕННИКА
І. Р. ВИХОВАНЦЯ**

Статтю присвячено аналізу засад виокремлення прийменників у самостійний тип службових слів-морфем у семантико-граматичній класифікації одиниць мови І. Р. Вихованця. Схарактеризовано вияви типових, або власне-прийменникових, і нетипових, або невласне-прийменникових, функцій, прийменниками у двох взаємопов'язаних позиціях – внутрішній і зовнішній. Відзначено асиметрію у вияві власне-прийменникових і невласне-прийменникових функцій у внутрішній позиції. Із трьох внутрішніх причастининомовних позицій – присубстантивної, післядієслівної та причислівникової – типовою для прийменника є лише одна, присубстантивна позиція, бо в ній він реалізує себе як засіб адвербіалізації субстантива. Серед шістьох зовнішніх позицій, у яких прийменники вживаються з іменниками, найбільш наповненою власне-прийменниковою позицією є позиція детермінанта, оскільки це єдина позиція для всіх темпоральних і логічних прийменників, що формують разом з іменниками обставинні прислівники. Дві інші власне-прийменникові зовнішні позиції – керованого другорядного члена речення, залежного від дієслів статичної та динамічної локалізації, дещо слабкіше наповнені. Решту зовнішніх позицій кваліфіковано як невласне-прийменникові, оскільки вони не входять в адвербіальну зону. На основі такого співвідношення виявів службовими одиницями власне-прийменникових і невласне-прийменникових функцій у внутрішній і зовнішній позиціях зроблено висновок про наявність широкої периферійної зони всередині